

Ковальчук З.Я. Оптимизация как категория в психолого-педагогической теории

Раскрывается категория оптимизации в психолого-педагогической литературе, обосновывается ее значение для учебно-воспитательного процесса, дается авторское понимание понятия оптимизации. Определяется система педагогических условий для осуществления процесса оптимизации обучения, среди которых формы, методы, приемы, средства обучения, постоянное и глубокое изучение психологических особенностей личности студента, соблюдение принципа научной организации труда как студента, так и преподавателя и др.

Ключевые слова: *оптимизация обучения, учебно-воспитательный процесс, психолого-педагогические условия, педагог, эффективность обучения.*

Kovalchuk Z.Ya. Optimization as a category in psychology and teaching theory

The article deals with the category of the optimization in psychology and the teaching literature. The significance for the training-educational process is proved. The author's understanding of the concepts optimization is given. The system of the pedagogical conditions for the process optimization is outlined.

Key words: *optimization of training, the educational process, psychological and pedagogical conditions, teacher, efficiency of training.*

УДК 159.922.6

Н.В. Назарук

**ПРОФЕСІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УЧИТЕЛЯ
ЯК ЗАСІБ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ
У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Окреслено предметне поле поняття «потенціал», конкретизовано поняття «професійний потенціал педагога» шляхом опису його структури, особливостей діагностики та сучасних засобів і технологій розвитку.

Ключові слова: *потенціал, ресурси, здібності, мотиви, професійний потенціал, оцінка професійного потенціалу педагога, коучинг, саморегуляція.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження професійного потенціалу вчителя зумовлена станом розвитку суспільства та особливостями професійної педагогічної діяльності. Сучасні реалії життя підвищують значущість особистісно-професійної успішності педагога. В умовах реформування освіти зростають вимоги до вчителя, зокрема до підвищення рівня його професіоналізму та досягнення високого ступеня самореалізації. Одним із ефективних засобів професійної самореалізації педагога є розвиток і модернізація, тобто зміна, удоскона-

лення, осучаснення його професійного потенціалу, що й підкреслює науково-практичну актуальність проблеми дослідження.

Стан дослідження. Психологічна наука вивчала професійний потенціал в багатьох контекстах: *гуманістичної самоактуалізації* (А. Маслов, К. Роджерс, Г. Олпорт); *здібностей і зокрема творчих здібностей* (М. Вертгеймер, Дж. Гілфорд, Е.П. Торренс; Т.І. Артем'єва, Д.Б. Богоявленська, В.М. Дружинін, О.О. Мелік-Пашаєв, Я.О. Пономарьов, Б.М. Теплов); *потребнісно-мотиваційної сфери* (Д. Аtkінсон, В.К. Вілліонас, Л. Портер, Е. Лоулер, Х. Хекхаузен; В.Г. Асєєв, І.Ф. Бєляєва, І.А. Джидар'ян, Є.П. Ільїн, В.І. Ковальов, В.Г. Подмарков, Т.С. Тарасов); *ресурсів особистості* (Р. Лазарус, С. Хобфолл, В.О. Бодров, К.О. Абульханова, Л.І. Анциферова, К. Муздибаєв, Н.Є. Водоп'янова, Л.В. Куликов, Д.О. Леонт'єв, Т.В. Корнілова); *педагогічної творчості як елементу педагогічної майстерності* (О.А. Абдулліна, І.А. Зязюн, М.В. Савін, Н.В. Кузьміна, В.О. Сластьонін, З.І. Слєпкань, Р.Х. Шакуров, І.С. Якиманська).

Розроблені концепції розвитку потенціалу особистості (А.О. Деркач, В.Г. Зазикін, В.М. Марков, В.М. М'ясищєв, Б.Д. Паригін, В.К. Сафонов, В.І. Слободчиков, М.І. Шевандрін та ін.); виокремлено методи діагностики потенціалу людини (І. Ансофф, П.Ф. Друкер, Дж. Куїн, Г. Мінцберг, Г. Саймон, Е. Петтігрю, Е. Ендрюс). Значущі дослідження, присвячені вивченню феномена потенціалу, здійснили В.М. Гунін, С.Ю. Ляпіна, А.Г. Поршнєв, З.П. Румянцева, М.О. Саломатін, І.М. Дроздов, О. М. Зубова, В.М. Маркін, О. В. Д'ячкова, О. П. Ходаєва та ін.

У психолого-акмеологічній та педагогічній літературі знаходимо дослідження феномена потенціалу людини у вигляді самостійних теорій:

- особистісний потенціал (А.О. Деркач, В.Г. Зазикін, І.В. Байєр, І.М. Дроздов, О.М. Зубова, В.М. Маркін, К.В. Д'ячкова, О.П. Ходаєва);
- особистісно-професійний потенціал (В.М. Марков, Б.В. Астаф'єв, В.В. Ігнатова, І.Е. Ярмакєєв);
- професійний потенціал (Є.О. Резанович, І.О. Беспалов);
- творчий потенціал (В.О. Моляко, Т.М. Третяк, Г.С. Полякова, І.М. Поклад, Н.А. Ваганова, Ю.А. Гулько, В.В. Клименко, М.О. Блох);
- інноваційний потенціал (М.А. Бендіков, В.П. Горшенін, К.О. Лега, Н.В. Васіна, С.М. Маслов);
- інтелектуальний потенціал (Б.Г. Анан'єв, Д.В. Зубов);
- духовний потенціал (М.В. Савчин, А.В. Фурман);
- мотиваційний потенціал (Є.П. Ільїн, В.Г. Асєєв, І.А. Джидар'ян, О.Є. Чапкіна);
- трудовий потенціал (Л.І. Абалкін, Б.М. Генкін, А.Я. Кібанов, Д.С. Львов, А.О. Лобанов, А.А. Мерцалов, Ж.-М. Галль, М. Хучек, Н.М. Байков);

– освітній потенціал (О.Г. Гончаров, О.О. Неживенко).

Мета статті – феноменологічне вивчення поняття «потенціал», яке лягло в основу аналізу категорії «професійний потенціал педагога» шляхом опису його структури, особливостей діагностики та сучасних засобів активізації.

Виклад основних положень. Феномен потенціалу вивчається в психології, педагогіці, соціології, акмеології, економіці, менеджменті й є важливим для цілісного розуміння поступального розвитку особистості. У наукових працях категорія «потенціал» часто використовується не як наукове поняття, а метафорично, як синонім термінів «ресурси» чи «можливості» (наприклад, «естетичний потенціал», «економічний потенціал», «військовий потенціал», «потенціал науки», «потенціал розвитку»).

Філософськими передумовами вивчення потенціалу є дослідження в площині співвідношення потенційного та актуального в межах наукової школи С.Л. Рубінштейна.

Інноваційними є дослідження феномена потенціалу через призму концепції Л. С. Виготського про зони найближчого та актуального розвитку, що трансформуються у вивчення потенціалу через концепцію зони найближчого професійного розвитку В.М. Маркова.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «потенціал» подається як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил і т. ін., що можуть бути використані в якій-небудь галузі, ділянці, сфері; запас чого-небудь, резерв; приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов [3, с. 1087].

На думку В.М. Маркова, поняття «потенціал» як психологічний феномен інтегрально описує феномени мотивів і здібностей. Здібності індивіда відображаються як уже реалізований потенціал, а мотивація особистості – як подальші перспективи розвитку потенціалу, тобто нереалізований потенціал.

Потенціал особистості є системним та ієрархічним утворенням. З.Ф. Сіверс зазначає, що потенціал особистості може мати творчу або руйнівну спрямованість. Оскільки людина завжди перебуває на різних щаблях поступу до більш високих рівнів свого розвитку, то доцільно оцінювати не тільки її наявний потенціал, але й різницю потенціалів різних рівнів, тобто резерв або ресурс [11, с. 49].

У психології широко використовується ресурсний підхід до проблеми потенціалу. А.О. Деркач, беручи за основу структуру особистості К.К. Платонова, моделює структуру потенціалу, в якій кожна підструктура особистості володіє власним ресурсним потенціалом:

біологічний потенціал – психічний потенціал – характерологічний потенціал – потенціал здібностей – потенціал досвіду – потенціал спрямованості [1, с. 170].

В акмеологічному розумінні потенціал розглядається не тільки як природно обумовлені (здібності, природно обумовлені професійно важливі якості, позитивні спадкові фактори), а поповнювані ресурси (інтелектуальні, психологічні, вольові та інші), але поповнювані чи відновлювані не «автоматично», а довільно, тобто спрямовані самою особистістю відповідно до обраних цілей, в тому числі орієнтовані на прогресивний особистісний та професійний розвиток [1, с. 226].

В.М. Марков пропонує ієрархічну модель опису потенціалу людини як соціально-особистісної системи: біологічний потенціал (визначається біоенергетичними процесами і їх специфікою) – психологічний потенціал (пов'язаний з психічною саморегуляцією) – особистісний потенціал (охоплює особистісно-професійний та професійно-особистісний потенціали) [2; 9]. Вчений пропонує розглядати *професійний потенціал* як частину особистісно-професійного потенціалу, який охоплює інтелектуальний, мотиваційний, операційний, комунікативний, творчий, інноваційний потенціали та ін.

Проаналізуємо поняття «професійний потенціал» і «професійний потенціал педагога».

Згідно з ресурсним підходом до визначення потенціалу під *професійним потенціалом* фахівця розуміється відновлювана самокерована система його внутрішніх ресурсів, які виявляються в професійних досягненнях. Ключовою якістю професійного потенціалу є його системність. Отож, потенціал охоплює не тільки сукупність ресурсів, але й систему управління ними, яка має свідомий та несвідомий рівні.

Професійний потенціал як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, ресурсів, прихованих здатностей спочатку розвивається, нагромаджується, а пізніше реалізується у професійній діяльності.

Структура професійного потенціалу визначається його внутрішнім поділом на реалізований та нереалізований потенціали.

Реалізований професійний потенціал визначається професійним досвідом фахівця і в зв'язку з постійним відновленням потенціалу людини проявляється в накопичених у процесі професійного розвитку «корисних» якостях, знаннях, навичках, уміннях і здібностях, які дозволяють якісно здійснювати професійну діяльність [8; 9].

Нереалізований професійний потенціал визначається ціннісно-мотиваційною структурою особистості спеціаліста і визначає напрями зміни професійного потенціалу. Ці зміни можуть бути і реактивними, що визначаються динамікою розвитку професійного середовища і змі-

нами об'єктивних професійних вимог, і активними, що висувають завдання індивідуального розвитку суб'єкта діяльності, наприклад, на основі вияву надситуативної активності [8; 9].

Професійний потенціал учителя розкривається в педагогічній діяльності через самореалізацію. Близьким до поняття «професійний потенціал педагога» є педагогічний професіоналізм, що розглядається як стійкі властивості суб'єкта, які забезпечують високу продуктивність педагогічної діяльності і її гуманістичну спрямованість [1, с. 136].

У педагогіці *професійний потенціал педагога* розглядається як:

– система педагогічної майстерності, яка об'єднує різнопланові та різнорівневі аспекти підготовки і діяльності вчителя і трактується як здатність ефективно виконувати свою роботу на рівні сучасних вимог педагогічної професії;

– база професійних знань, умінь, навичок у єдності з розвинутою здатністю педагога активно мислити, творити, діяти, втілювати свої наміри в життя, досягати запроєктованих результатів;

– спрямованість педагога на ціль і здатність її досягти, тобто важливим є співвідношення намірів і досягнень;

– ціннісно-мотиваційна орієнтація на виконання професійної педагогічної діяльності, адже одних лише здібностей мало для якісного виконання професійних обов'язків;

– система природних і набутих у процесі професійної підготовки та практичної діяльності якостей та здібностей:

$$\text{ППП} = \text{Пнеп} + \text{Пчіп} + \text{Пдсп} + \text{Пдпд},$$

де ППП – професійний потенціал педагога; Пнеп – незмінна частина потенціалу, обумовлена загальними вродженими здібностями особистості; Пчіп – частково змінювана частина потенціалу, обумовлена природними спеціальними здібностями особистості, розвитком останніх в процесі професійної підготовки і практичної діяльності; Пдсп – компонент потенціалу, який додається спеціальною підготовкою в вузі; Пдпд – частина потенціалу, яка набувається в процесі практичної діяльності педагога.

І.Ю. Дергалева пропонує таку формулу діагностики професійного потенціалу менеджерів, яка, на нашу думку, є універсальною і може застосовуватися для оцінки професійного потенціалу педагогів:

$$\text{ППМ} = \text{РП} + \text{НрП},$$

де ППМ – професійний потенціал менеджерів; РП – реалізований потенціал; НрП – нереалізований потенціал.

Підставляючи відповідні елементи кожного виду потенціалу, отримуємо таку формулу:

$$ППМ = \frac{(3 + Dn + Y + In3)}{4} + \frac{(M + ЦО + ВДп)}{3}$$

де 3 – професійні знання; Дп – професійний досвід; Y – професійні уміння; In3 – інтелектуальні здібності; М – мотивація; ЦО – ціннісні орієнтації; ВДп – віртуальний професійний досвід [5, с. 41].

Проаналізуємо також діагностичну модель оцінки професійного потенціалу педагога-професіонала, спираючись на теоретичні положення педагогічної акмеології щодо рівнів та етапів професіоналізму діяльності й зрілості особистості педагога та структурно-аддитивну модель оцінки потенціалу В.М. Маркова.

Структурно-аддитивна оцінка професійного потенціалу охоплює сукупність таких факторів:

– фактор результату виконання функції (ролі), що включає в себе частоту її виконання (за шкалою «рідко–часто») – далі позначається як ЧАСТ;

– фактор рівня виконання функції (ролі) – вимірюється шкалою «добре-погано» і далі позначається як РІВН;

– фактор «ХОЧУ» оцінюється за допомогою шкали «подобається – не подобається. Фактор «ХОЧУ» в структурі потенціалу відображає мотиваційну складову, аналогом є поняття «схильності» та «інтерес».

– фактор «МОЖУ» оцінюється за шкалою «легко – важко». Фактор «МОЖУ» визначається здібностями особистості та її досвідом.

Реалізований потенціал (РПОТ) опирається на фактор «можу» і визначається:

$$РПОТ = РІВН * ЧАСТ * МОЖУ.$$

Нереалізований потенціал (НПОТ) тісно пов'язаний з фактором «хочу» і визначається:

$$НПОТ = РІВН * ЧАСТ * ХОЧУ.$$

Інтегральна оцінка професійного потенціалу матиме такий вигляд:

$$ПОТ_r = РІВН_r * ЧАСТ_r * (ХОЧУ_r + МОЖУ_r),$$

де постфікс «r» означає оцінку для відповідної ролі.

Оцінка професійного потенціалу (ПрПОТ) – згорток його парціальних оцінок за деякими ролями і може здійснюватися на основі такої математичної моделі:

$$\text{ПрПОТ} = \sum \text{ПОТ}_r \text{ [8].}$$

Отримані інтегральні оцінки професійного потенціалу можуть порівнюватися з інтегральними показниками самооцінки професійного потенціалу педагогів з різним рівнем професіоналізму і використовуватися для опису найбільш особистісно значущих напрямів професійного розвитку.

Фактори оцінки та самооцінки професійного потенціалу педагога

Ролі педагога-професіонала	Частота виконання ролі		Рівень виконання ролі		Мотивація		Здібності та досвід	
	ЧАСТ		РІВН		ХОЧУ		МОЖУ	
	рідко	часто	погано	добре	не подобається	подобається	важко	легко
Ерудит								
Спеціаліст								
Майстер								
Діагност								
Гуманіст								
Самодіагност								
Новатор								
Партнер								
Дослідник								

Важливою науково-практичною проблемою є питання оптимізації та розвитку професійного потенціалу педагога. Методологічною основою є базові положення гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) та праці з біоенергетики (наукова школа В. Райха-А. Лоуена).

Актуальним є питання про детермінанти розвитку потенціалу особистості. На думку А.О. Деркача, розкриття потенціалу особистості насамперед пов'язано з розвитком здібностей людини, особливо тих, які стосуються діяльності чи відповідають спрямованості особистості. Розвиток здібностей у фахівців, як правило, реалізується в процесі самонавчання і професійної діяльності, коли суб'єктом ставляться завдання особистісно-професійного росту і досягнень. Як зазначає вчений, пріоритетним є розвиток інтелектуальних здібностей. Розвиток здібностей повинен також супроводжуватися становленням важливих

якостей, які сприяють підвищенню ефективності діяльності та професійним досягненням. І нарешті, формування і розвиток відповідних умінь і навичок. Саме в розвитку цієї системи «здібності – якості – вміння – мотиви – смислотворення» А.О. Деркач вбачає основні механізми розкриття потенціалу особистості [1, с. 169].

Перспективними психотехнологіями розвитку професійного потенціалу педагога є:

- технологія коучингу;
- технологія раціонального використання і примноження індивідуальної ресурсності суб'єктів праці;
- технологія саморегуляції психічних станів як фактор підвищення працездатності й ефективності діяльності;
- технологія тайм-менеджменту.

Коучинг – техніка, що позиціонується як технологія розкриття професійного потенціалу. Технологія коучингу акумулює в собі можливості тренінгових методів, НЛП, опитувальних технологій [6, с. 181].

Коучинг – це індивідуальне тренування людини для досягнення значущих для неї цілей, підвищення ефективності планування, мобілізації, внутрішнього потенціалу, розвитку необхідних здібностей і навичок, освоєння передових стратегій отримання результату [6, с. 182]. Головна особливість коучингу – допомога людині в пошуку власного рішення, а не вирішення проблеми за неї, сприяння особистості в розкритті своєї стратегії подолання професійних труднощів за рахунок виділення головних та енергетичних ресурсів.

Важливим фактором модернізації професійного потенціалу і підвищення рівня професіоналізму особистості є раціональне використання і примноження індивідуальної ресурсності суб'єктів праці.

Т.І. Гера диференціювала такі критерії творчих ресурсів педагога:

- аналітико-синтетичне опрацювання типової, на перший погляд, ситуації;
- особистісно зорієнтоване й алоцентричне (здатність звільнитися від однобічного або узагальненого ставлення до речей) розв'язання педагогічних задач щодо бачення унікальності учня;
- нетипове застосування стандартних педагогічних прийомів;
- творче комбінування стандартних засобів, форм і методів досягнення мети;
- створення нових педагогічних технік;
- вихід із реальної ситуації, творче регулювання власного часу в професіогенезі (планування кар'єри, сім'ї), регульоване планування своєї професійної діяльності в контексті особистої життєвості [4, с. 122].

Технологія саморегуляції психічних станів як фактор підвищення працездатності й ефективності діяльності розробляється в межах підходів стресменеджменту О.І. Жданова, гуманітарно-технологічного розвитку А.С. Гусевої, аутопсихологічної компетентності Л.А. Степенової, психічної стійкості М.Ф. Секача, саморегуляції психічних станів Л.Б. Забелової [9].

Тайм-менеджмент – сучасна технологія організації часу та підвищення ефективності його використання, яка формує вміння особистості оптимізувати свій особистісний часовий ресурс.

Висновки. Професійний потенціал – нове інтегративне поняття, яке узагальнює уявлення про ресурси особистості та їх реалізацію в професійній діяльності, охоплюючи сферу здібностей та мотивації фахівця. Важливою умовою успішної самореалізації в професійній діяльності є розвиток професійного потенціалу засобами навчання та самонавчання, а також саморозвитку професійно важливих здібностей, якостей, вмінь, мотивації.

Аналіз діагностичних методик оцінки та самооцінки професійного потенціалу педагога переконує у складності та громіздкості цього процесу, що наштовхує на думку про необхідність створення комп'ютеризованих програм діагностики професійного потенціалу.

Описані сучасні технології розвитку професійного потенціалу (технологія коучингу, технологія раціонального використання і множення індивідуальної ресурсності суб'єктів праці, технологія саморегуляції психічних станів, технологія тайм-менеджменту) демонструють високу ефективність застосування за умови високого рівня мотивації до навчання та саморозвитку.

Перспективи подальших наукових розвідок у царині проблематики потенціалу вбачаємо в розробці діагностичного інструментарію оцінки та самооцінки професійного потенціалу вчителів, які перебувають на різних рівнях професіоналізму. Практично значущими вважаємо розробки програм тренінгів розвитку професійного потенціалу вчителя із застосуванням сучасних психотехнологій.

1. Акмеология: учебное пособие / А. Деркач, В. Зызыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.

2. Беспалов И. Феномен личностного потенциала в контексте акмеологии / И. Беспалов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://akmeo.ru/index.php?id=669>.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

4. Гера Т.І. Активізація творчих ресурсів педагога у процесі його професіоналізації / Т.І. Гера // Психологія і суспільство. – 2012. – № 2 (48). – С. 112–123.
5. Дергалева І.Ю. Развитие профессионального потенциала менеджеров в системе бизнес-образования: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / И.Ю. Дергалева. – Челябинск, 2009. – 20 с.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессиональных деструкций: Учебное пособие для вузов / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Симанюк. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. – 240 с.
7. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 536 с.
8. Марков В.Н. Профессиональный потенциал и зона ближайшего профессионального развития / В. Марков // Акмеологическое исследование потенциала, резервов и ресурсов человека. Факторы оценки и развития профессионального потенциала кадров управления. – М., 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.potentiales.ru/page300.html>
9. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления: психолого-акмеологическая оценка и оптимизация: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.13 / Василий Николаевич Марков. – М., 2004. – 453 с.
10. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості: монографія / авт. кол.: наук. керівник В.О. Моляко. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 208 с.
11. Сіверс З.Ф. Феномен творчості як базова складова акмеологічного розвитку особистості / З.Ф. Сіверс // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 47–55.

Назарук Н.В. Профессиональный потенциал учителя как средство самореализации в педагогической деятельности

Очерчено предметное поле понятия «потенциал», конкретизировано понятие «профессиональный потенциал педагога» путем описания структуры потенциала, особенностей его диагностики, современных средств и технологий развития.

Ключевые слова: потенциал, ресурсы, способности, мотивы, профессиональный потенциал, оценка профессионального потенциала педагога, коучинг, саморегуляция.

Nazaruk N.V. Professional potential of the teacher as mean of self-realization in the pedagogical activity

The article deals with the subject field of concept «potential». The concept of «professional potential of the teacher» is specified by description of its structure, features of diagnostics and modern facilities and technologies of development.

Key words: potential, resources, capabilities, reasons, professional potential, estimation of professional potential of the teacher, kouching, self-regulation.